

Кравченко Л., Маєвська О. Європейський досвід формування художньо-практичної компетентності особистості. *Мистецтво та освіта*. № 3 (85). 2017. С. 6-10.

Любов Кравченко
Ольга Маєвська

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬО-ПРАКТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто компетентнісний підхід до інтегративної організації художньо-практичної діяльності учнів на уроках образотворчого мистецтва і технологій у загальноосвітніх школах і професійних коледжах Німеччини, Франції, Великобританії, Фінляндії, проаналізовано аспекти його можливого впровадження у вітчизняній системі загальної середньої і професійної мистецької освіти.

Ключові слова: художня культура, компетентнісний підхід, мистецька освіта, образотворче мистецтво, технології (трудове навчання), європейський досвід.

Любовь Кравченко
Ольга Маєвська

ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассмотрен компетентностный подход к интегративной организации художественно-практической деятельности учащихся на уроках изобразительного искусства и технологий в общеобразовательных школах и профессиональных колледжах Германии, Франции, Великобритании, Финляндии, проанализированы аспекты его возможного внедрения в отечественной системе общего среднего и профессионального образования.

Ключевые слова: художественная культура, компетентностный подход, изобразительное искусство, технологии (трудовое обучение), европейский опыт.

Liubov Kravchenko
Olga Mayevska

EUROPEAN EXPERIENCE OF FORMING THE ARTISTIC-PRACTICAL COMPETENCE OF THE PERSON

The article examines the competence and integrative approach to the organization of artistic and practical activities of students at the lessons of fine arts and technology in general education schools and professional colleges in Germany, France, Britain and Finland. The aspects of its possible introduction into the national system of general secondary and professional education are analyzed.

Key words: artistic culture, competence approach, visual arts, technology (labor training), European experience.

Сучасний темп розвитку людства диктує нові вимоги до особистості. У системі професійної і загальної вищої освіти виникає необхідність поєднання навчальних предметів, які розвивають інтелект, ініціативність, креативне мислення, впевненість, рішучість та інші якості особистості. Значним резервом у цьому контексті володіють образотворче мистецтво і трудове навчання (технології), які забезпечують не лише засвоєння знань та вмінь, а й здобуття творчої компетентності щодо практичної реалізації художніх здібностей у предметно-креативному вигляді. Програми цих дисциплін містять низку творчих завдань, які забезпечують умови для самовираження, атмосферу експериментування, підтримують мотивацію до творчості та позитивні емоції особистості.

Відомими дослідниками поняття компетентності та компетентнісного підходу в освіті є вчені І. Бех, Н. Бібік, Л. Ващенко, І. Єрмаков, І. Зимня, О. Коберник, Ю. Кулюткін, Л. Масол, В. Мачуський, Л. Мітіна, О. Овчарук, О. Пометун, Г. Пустовіт, О. Савченко та ін.; теоретичні аспекти художньо-творчої компетентності особистості розглядає О. Семенова; феноменам креативності й творчості присвячені наукові праці Л. Виготського, Д. Гілфорда, Л. Ткаченко, Н. Нікітіної, О. Маляр, Р. Швай та ін. Вивченням проблематики художньої освіти займалися: П. Автомонов (інновації зарубіжної школи); Е. Белкіна, Л. Коваль, О. Поліщук, І. Рудковська, О. Рудницька, О. Сташук, І. Шкелебай, О. Щолокова (естетичне і духовне виховання дітей та юнацтва); Л. Волинець, Б. Вульфсон, О. Джуринський, О. Лисова, О. Максименко, Л. Можаяєва, Т. Швець, Л. Шипова (мистецька освіта у Франції). Окремі аспекти

мистецької освіти та виховання учнів французьких шкіл висвітлено в дисертаційних роботах О. Романенко, О. Орехової, О. Ришар, Т. Харченко та ін.

У вітчизняній науковій літературі поширення набуло розуміння компетентності як сукупності знань, умінь, цінностей необхідних для ефективної діяльності, формування на цій основі сукупності особистісних якостей, що переходять у стійкі властивості. Під феноменом креативності розглядають здатність особистості до варіативності, гнучкості, інноваційно-мисленнєвої діяльності, що уможлиблює й регулює процеси творчої діяльності; вона не є вродженою характеристикою індивіда, проте формується завдяки відповідним умовам навчання і виховання, основною з яких є постійна увага до розвитку особистості, мотивація до творчості, свобода індивідуального вибору. Таким чином, художньо-практична компетентність полягає у формуванні спеціальних умінь, навичок, прагнення до творчої самореалізації, набуття досвіду практично-предметної діяльності і засвоєння цінностей художньої культури.

На наш погляд, стосовно зазначеного вище значний потенціал мають можливості інтегрованого поєднання образотворчого мистецтва і трудового навчання, на яких учні не лише творчо використовують раніше набуті знання і способи діяльності (діяльнісний аспект особистості), а й демонструють бажання зробити що-небудь своїми руками. Саме вмотивованість особистості (сформоване внутрішнє спонукання) до виконання певної художньої роботи розглядаємо вагомою ознакою художньо-практичної компетентності.

Метою цієї статті є розгляд аспектів досвіду вчених і педагогів-практиків зарубіжних країн (Франції, Німеччини, Великобританії, Фінляндії), у яких відображені можливості формування художньо-практичної компетентності особистості на засадах інтегрованого поєднання образотворчого мистецтва і технологій.

Федеративна Республіка Німеччина має традиційну систему образотворчої освіти, що поєднується з технологіями. Питання культури та освіти в Німеччині відносяться до компетенції земель (яких у цій країні 16), тому умови та програми навчання в різних землях істотно відрізняються.

Проблематиці художньої культури особистості надають вагомого значення німецькі вчені і педагоги-практики Ф. Кюне, К. Мантей, Д. Ленцен. У складанні навчальних планів з курсу «Мистецтво», розробці нових методичних посібників та рекомендацій у Німеччині беруть активну участь К. Матіес, К. Прафф, В. Шлімм та ін. З цих програм і посібників зрозуміло, що після завершення 4-річної (у Гамбурзі, Бремені й Берліні – 6-річної) початкової школи (Grundschule), у яку діти приходять в 6-річному віці, учні обирають шлях подальшого навчання з чотирьох основних можливостей: це п'яти або шестирічна старша школа (Hauptschule), 6-річна реальна школа (Realschule), 9-річна гімназія (Gymnasium) чи так звана загальна школа (Gesamtschule). Ці типи шкіл містять у своїх програмах 12-16 предметів, старшокласники в гімназії вивчають 4-6 дисциплін [1]. Вивчення образотворчого мистецтва запропоноване учням не в усіх школах, а переважно в гімназіях, які спеціалізуються на гуманітарній освіті.

У Німеччині також успішно працюють Вальдорфські школи, які реалізують принцип вільного розвитку – не навантажувати дитину, дозволити їй самостійно використовувати методи опанування мистецтвом. Основним виховним напрямом цих закладів є індивідуальна робота, основна увага приділяється розвитку творчих здібностей дітей [2]. Навчальні плани і форми уроків спираються на те, щоб процес пізнання здійснювався від простого до складного, від конкретного до загального, від наочного до абстрактного. В організаційному сенсі в школах питання обладнання кабінетів, забезпечення учнів високоякісними фарбами, папером, пензлями, олівцями поставлене на належному рівні [3]. Перевага надається загальним проблемам естетичного виховання; питання методики вивчення малюнка, живопису, композиції в останні десятиліття відійшли на інший план. Німецькі вчені і вчителі вважають, що естетичне виховання потребує інтенсивної практичної інтеграції у шкільні навчальні дисципліни, у такому вихованні вбачається посилення об'єднання теорії та практики, зв'язку між життям та пізнанням. Великого значення надається естетичному розвитку особистості та впливу мистецтва на формування її загальнолюдських якостей. У теорії та практиці художньо-

естетичного виховання поширена ідея максимуму, яка полягає в тому, що чим більше дитина спілкується з мистецтвом, тим краще. Г. Отто, використовуючи ключові поняття образотворчості та володіння категоріями сучасного мистецтва, продемонстрував можливість їхнього впливу на інші навчальні дисципліни. У цей час Д. Кербс, працюючи над моделлю естетичного виховання, наголосив на необхідності використання на заняттях не тільки явищ мистецтва, формотворчості, фантазії, візуальної комунікації, а й прекрасного в людях, ландшафтах, предметах природи, стимулювання всіх форм чуттєвого сприйняття. На уроках образотворчого мистецтва німецькі школярі вчать не лише малювати, але й ліпити. Вчителі застосовують різноманітні візуальні зображення: живопис, графіку, фотографію. Створення та інтерпретація зображень розвиває предметну компетентність учнів, допомагає розкрити їхні індивідуальні здібності [4]. Велика увага приділяється ручній праці. Хлопці й дівчата вчать вишивати, в'язати гачком і на спицях. Пізніше додається ручне шиття, з 8-го класу учні вчать шити на швейних машинах. Такий підхід дуже доречний, тому що розвиток моторики рук сприяє розвитку мислення школярів.

Однозначно позитивним є те, що учнів у німецькій школі оточує велика кількість зображень: плакати, рисунки, зразки комп'ютерної графіки тощо. Сприймаючи та створюючи зображення, діти поступово пізнають можливості композиційного рішення, використання вже відомих та нових форм творчості. Художні зображення потребують сприйняття низки посилюючих одна одну ознак: змісту, форми, інтерпретації, комплексності, оригінальності, індивідуальності та історичності, але ці характеристики не вважаються виключно особливостями художніх зображень. На думку Е. Варнса, будь-яке зображення доречно дослідити на комплексність, оригінальність та соціокультурні зв'язки, причому інтенсивність його впливу буде досить високою навіть тоді, коли ці зв'язки не будуть усвідомленими. Для сприйняття ж художніх зображень, навпаки, важливим залишається розуміння цих зв'язків, тому що художні зображення спонукають учня розширювати світ власного пізнання. Отже, вирішальним для ефективності уроку образотворчого

мистецтва у німецькій школі є те, що основний тематичний аспект, з одного боку, ґрунтується на конкретному досвіді учнів, з іншого – учень може розширює пізнання [4]. Таким чином, естетичний розвиток особистості засобами мистецтва заснований на інтеграції видів мистецтва, формуванні естетичних смаків і універсальної художньо-практичної компетентності у поєднанні з технологіями.

Значний внесок у дослідження художньої освіти та естетичного виховання французьких школярів здійснили С. Ерні, С. Рубі (естетичне та художнє виховання у французькій школі); В. Еммануель, Л. Паскаль (мистецька освіта в загальноосвітній школі Франції); С. Альбанель (загальнокультурне та художнє виховання в шкільному середовищі). Питаннями мистецької освіти та естетичного виховання в середніх навчальних закладах Франції займалися українські вчені Л. Волинець, Л. Зязюн, В. Полтавець, які торкалися переважно аспектів загальної освіти та виховання школярів (дослідження Л. Зязюн присвячене артистичному вихованню особистості в системі освіти Франції; у роботах В. Полтавця проаналізовано специфіку художнього виховання учнів у початковій школі).

З комплексу наукових праць і методичних матеріалів бачимо, що шкільна освіта у Франції залежно від віку та рівня підготовки учнів має декілька чітко відокремлених структурних одиниць. Усі шкільні програми визначаються Міністерством освіти Франції із численними процедурами консультацій у різних інстанціях, які їх обґрунтовують, уточнюють, адаптують. У Франції не існує «спеціалізованої школи», лише на рівні ліцею з'являються напрями професійної підготовки або спеціалізації; курс «Культура» об'єднує естетичні предмети (малювання, музика), фізичну культуру та технології. Навчання переважно індивідуальне, а не фронтальне, зумовлене різними рівнями програм – «полегшена», «звичайна», «поглиблена».

Мистецькі дисципліни практично незмінні до завершення коледжу і мають від 25 до 28 годин на тиждень [5]; до них належать пластичне та музичне мистецтво. Для тих, хто спеціально вчиться мистецтву, тобто продовжує художнє виховання, розпочате ще в початковій школі, існує можливість

розвивати свої акторські здібності, сприйняття, здатність висловлювати свої думки та аналізувати їх, вивчати історію мистецтва [6]. Багатопрофільне викладання історії художньої культури дозволяє учням навчитися інтерпретувати й співвідносити різні твори мистецтва, що сприяє розвитку чуттєвості пізнання, причому впродовж усього циклу навчання історія мистецтва як предмет сприяє створенню зв'язків між іншими предметами й визначає їхній культурний вимір. З шостого класу він поєднує в собі кілька дисциплін, які розвивають вміння аналізувати твір мистецтва, синтезувати характеристики твору мистецтва для визначення історичного й культурного контексту його створення. Учні багато часу проводять у музеях, відвідують заняття в додаткових мистецьких студіях. Для нас вагомим є те, що вивчення візуального мистецтва ґрунтується на пластичній практиці художньої творчості, коли учні розробляють проекти, експериментують, створюють образи, предмети середовища [7].

Отже, у Франції освіта відіграє роль своєї лабораторії, де проходять перевірку життям сучасні тенденції розвитку технологій. Школи Франції, поряд із підручниками із загальноосвітніх предметів, мають і підручники з художніх дисциплін, для них випускаються спеціальні серії репродукцій картин, де представлені як зразки класичного, так і сучасного мистецтва [8]. На уроках «ручної праці» передбачені різні види робіт для хлопців і дівчат. [Хлопці](#) на підготовчому й початковому курсах клеять конверти, плетуть килимки, вчать поводженню зі столярними предметами, а на середніх курсах – підклеюють і переплітають книги, випилюють по дереву, виготовляють [геометричні фігури](#). Дівчат навчають [найпростішим](#) елементам шиття, в'язання, вишивання, виведенню плям на одязі, причому ручна [праця](#) викладається в комплексі з малюванням і кресленням. На початковому курсі діти малюють чорними й кольоровими олівцями, ліплять із натури, фігури по пам'яті; на середньому курсі вчать користуватися лінійкою, [транспортиром](#), креслять геометричні фігури і тіла, а також прості елементи обстановки. Нові інформаційні технології у школах Франції використовуються для підвищення продуктивності навчання: індивідуалізації освіти, ілюстрування навчального матеріалу, моделювання

природних і технологічних процесів, зв'язків з учнями інших країн, навчання в своєму темпі для кожного учня.

Аспекти художнього та естетичного виховання особистості у школах Великобританії висвітлені в працях О. Кареліної, С. Коновець, М. Лещенко та Л. Масол. Досвід Великої Британії, де проблему формування естетичної культури засобами мистецтва введено в ранг державної політики в галузі виховання, може слугувати сучасній українській педагогічній практиці. Педагогічна спільнота цієї країни зробила важливий крок у реалізації науково-мистецької парадигми освіти, започаткувавши створення середніх спеціалізованих шкіл мистецтв, діяльність яких спрямована на ідентифікацію специфічних індивідуальних потреб кожного учня та розвиток ресурсів його особистості [9].

Мистецькі предмети, залучаючи учнів до культурного контексту явищ навколишнього середовища, покликані підвищити рівень їхніх навчальних досягнень і якість навчально-виховного процесу загалом. Це дає кожній особистості, незважаючи на рівень її обдарованості, можливості виявити й реалізувати свій унікальний творчий потенціал у різних галузях мистецтва (виконавчих, візуальних та медіа). Основною метою середніх спеціалізованих шкіл мистецтв Великої Британії є формування у школярів ціннісного ставлення до мистецтва та розвиток естетичних смаків на засадах творчої діяльності і художньо-естетичної освіти, що вважається національною стратегією. Програма пропонує різноманітні види діяльності, соціальної взаємодії і творчості, естетичного розвитку. Образотворче мистецтво дає можливість учням використовувати різні матеріали, техніки і колір, конструювання ж розвиває моторні навички дітей.

Трудове навчання є обов'язковим у початковій школі (перших трьох класах середньої школи Великої Британії), ознак із четвертого класу цей предмет обирає лише частина дітей – «практично зорієнтовані» учні. Програми диференційовані для різних учнів, є спрямованість на врахування їхніх інтересів та перспектив розвитку, поєднуються різні види організації роботи [10]. Британські педагоги виокремлюють два пріоритетні аспекти культурного розвитку особистості у контексті шкільної освіти, а саме: естетичну

культуру, яка передбачає розвиток ціннісного ставлення до мистецтва, та полікультурну освіченість як повагу до різних культурних перспектив, що існують у сучасному світі [11]. Нами визначено, що в обох цих аспектах британські вчителі надають учням максимум самостійності, для всебічного розвитку дітей ними регулярно проводяться освітні екскурсії в музеї і картинні галереї, постійно організовуються походи в театри і кіно [12].

Заслуговує на увагу те, що досить часто школи розміщуються в приміській місцевості, їх ще називають школами-пансіонатами, в яких є все для ефективного навчання: профільні лабораторії, наукові лабораторії, студії для заняття мистецтвом. Спеціальна програма для підлітків із неблагополучних районів, розрахована на три роки, дозволяє дітям розвинути власні творчі можливості, працюючи з відомими вченими, художниками, режисерами. Програма охоплює близько 40 районів країни [13]. Таким чином, система художньої освіти залишається вірною певним традиціям, де на першому місці знаходиться особистість, а провідною метою залишається її розвиток.

Однією зі стабільно успішних освітніх систем у світі нині визначено фінську. Метою освітньої політики Фінляндії є надання громадянам рівних можливостей в отриманні освіти незалежно від віку, місця проживання, майнового стану, статі або рідної мови. Соціальною вимогою до фінського вчителя є те, що він має спрямовувати дітей на усвідомлене навчання й розуміння того, що вони можуть реально впливати на власний успіх, а також залучати учнів до експериментів, досліджень, активної співучасті до взаємодії з дорослими та іншими дітьми. Відправною точкою дитячих досліджень є явища та події, тісно пов'язані із середовищем життя дітей та з їхнім набутим досвідом. Тому учні навчаються описувати, порівнювати, класифікувати, добирати інформацію й результати, отримані шляхом спостереження та вимірювання, формуючи на цій основі загальні уявлення, висновки та пояснення, тренуються записувати власні роздуми, а також представляють їх через малюнки й розповіді.

З періоду дошкільного навчання музична та мистецька діяльність фінських дітей формує значну частку їхнього емоційного, практичного і

когнітивного розвитку. Дитяча творчість, уява та самореалізація розвивається через малювання, музику, виконання поробок, театр, танці та рухи. Вихованцям надаються можливості участі в театралізації та обговоренні свого артистичного досвіду. У дослідницькій та експериментальній театральній діяльності або у грі учні знаходять інформацію про себе та феномени навколишнього світу; мають підтримку артистичної діяльності, що сприяє розвитку чутливості, сприйняття та просторовій орієнтації. Педагоги розглядають із вихованцями предмети живопису, обговорюють їхнє смислове наповнення та візуальне вираження, дітей заохочують висловлювати свої думки словами та засобами драматизації, через наголос і тембр голосу, вирази, жести та рухи тіла. Дітям допомагають оцінювати та зберігати естетичні, культурні цінності природного та створеного людиною світу, предмети матеріального середовища [14].

У загальноосвітніх школах Фінляндії образотворче мистецтво сприяє розвитку образного мислення дітей, формує естетичну й етичну поведінку в суспільстві, а також забезпечує можливості для самовираження учнів. Даний предмет інтегрує культуру суспільства та різні види мистецтв. Учні привчаються цінувати духовні надбання народу, налагоджують зв'язки «дитина-мистецтво». Вивчення образотворчого мистецтва допомагає глибше зрозуміти мистецький світ рідної країни, власної дитячої культури та іноземних культур. Навички, отримані на уроках образотворчого мистецтва, допомагають будувати гармонійний світ, розвивати учнівську фантазію, уяву, творчість, здатність вирішувати проблеми [14]. Оскільки у фінських школах поглиблене вивчення одних предметів на шкоду іншим не схвалюється, то єдиним винятком для створення класів обдарованих дітей можуть бути схильності до малювання, музики чи спорту.

На особливу увагу заслуговує такий феномен фінської освіти як трудове навчання школярів. Завданням вивчення предмета є прищеплення навичок самостійної праці як показника внутрішнього росту, а також отримання задоволення від цього. Діти навчаються розуміти відповідальність за виконану роботу, оцінювати якість матеріалу, з яким працюють, реалізувати свої ідеї на практиці, виважено робити вибір. Зміст трудового навчання зосереджується на

розробці проектів та об'єктів праці відповідно до рівня підготовки учнів із використанням як сучасних методів обробки матеріалів, так і традиційних, і полягає у спрямуванні учнів на систематичну довготривалу й незалежну працю, розвиток творчої особистості, вміння вирішувати проблеми в повсякденному житті. Оскільки трудове навчання не поділяється окремо «для хлопчиків» і «для дівчаток», то учні всі разом вчать готувати їжу, випилювати лобзиком, створювати предмети вжитку тощо. У процесі роботи вони експериментують, досліджують, роблять винаходи. Під час уроків трудового навчання підвищується рівень творчості учнів, їхні вміння вирішувати проблеми, обізнаність у повсякденних технічних явищах. Таким чином, у фінській школі вивчають тільки те, що може знадобитися в житті; вважають, що школа має навчити дитину головному – самостійному майбутньому успішному життю [15].

Значущим аспектом і перспективою нашого дослідження є висновок про те, що опрацьованим стосовно загальної проблеми є досвід Австрії, Бельгії, Болгарії, Греції, Данії. Особливої ж уваги заслуговують ті країни Європи, де діти опановують образотворче мистецтво як одну з основних дисциплін упродовж усього шкільного навчання; у Литві, Латвії, Угорщині учні також вивчають театральне мистецтво і хореографію; у Словаччині нова освітня концепція передбачає опанування школярами як традиційних пластичних мистецтв, так і напрямів візуальної культури ХХ століття – архітектури, фотомистецтва, кіно; британські учні, окрім образотворчого мистецтва, вивчають низку інших творчих предметів – дизайн, технології, танець; у Швеції від 2000-го року мистецтво входить до складу всіх різновидів навчальних шкільних програм.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що освіта у європейських країнах має вагомий мистецько-технологічний складник, усі розглянуті праці і навчальні програми засвідчують значну увагу європейських педагогів художньо-естетичному розвитку особистості на уроках мистецтва і трудового навчання, що сприяє формуванню її художньо-практичної компетентності.

Необхідність осмислення реальних проблем освіти в сучасних умовах стає все більш актуальною і значимою. Проаналізувавши сучасні тенденції розвитку освітніх систем провідних західних країн можна зробити висновок, що кожна з цих країн має певні сформовані традиції в галузі освіти, які пов'язані з особливостями соціально-економічного розвитку, історичними та національними умовами, але водночас нами спостережено певну схожість проблем реформування естетичної освіти, пов'язаних із пошуком можливостей інтеграції шкільних предметів образотворчого спрямування із технологічним потенціалом трудового навчання (технологій) у питаннях формування художньо-практичної компетентності особистості.

Список використаних джерел

1. Школи Німеччини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/abroad/edusystem/deu/school> (дата звернення 15.11.2016).
2. Освіта в німецьких школах. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://www.shevkyivlib.org.ua/derzhavni-zakupivli/1222-mista-pobratimi-germany-leuptysig-osvita-v-nimetskih-shkolah.html> (дата звернення 15.11.2016).
3. Викладання образотворчого мистецтва в зарубіжних школах ХХ століття. Німеччина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://um.co.ua/6/6-10/6-108007.html> (дата звернення 15.11.2016).
4. Рудковська І. В. Художня освіта як складова естетичного виховання в школах Німеччини / І. В. Рудковська // *Духовність особистості*. – 2012. – Вип. 4. – С. 103–112. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2012_4_18
5. Система середньої освіти у Франції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/articles/2022.html> (дата звернення 15.11.2016).
6. *Éducation artistique et culturell en France* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fr.wikipedia.org/wiki/éducation_artistique_et_culturell_en_France.
7. *Les programmes du college* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.education.gouv.fr/cid81/les-programmes.html> (дата звернення 16.11.2016).

8. З життя європейців: шкільна освіта у Франції – молодша школа та коледж. // Українська правда. – [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/06/3/170910> (дата звернення 15.11.2016).
9. Овсянікова Т. Чого навчають школярів за кордоном. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/abroad/secondary_edu/articles/8261 (дата звернення 15.11.2016).
10. Зевченко Т. Освіта у Великій Британії в контексті освітньої стратегії Європейського союзу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob_lsilsk_shkolu/17/visnuk_19.pdf (дата звернення 15.11.2016).
11. Федоренко С.В. Виховання естетичної культури у старшокласників середніх спеціалізованих шкіл мистецтв великої Британії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 – «Теорія і методика виховання» / С.В. Федорова. – Київ, 2011. – 22 с.
12. Становлення та розвиток системи освіти в Англії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrbukva.net/page,30,84459-Stanovlenie-i-razvitie-sistemy-obrazovaniya-v-Anglii.html> (дата звернення 15.11.2016).
13. Печатнікова Л. Англійські парадокси // Шкільний світ. – 2005. – № 38 (жовтень). – С. 23 – 24.
14. І. Жерноклеєв, Т. Пушкарьова Система освіти Фінляндії. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/method/1300> (дата звернення 15.11.2016).
15. Кіреєва Н. Загадки фінської школи: менше вчишся – більше знаєш? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-670046F817D7B/list-CFF8332B26> (дата звернення 16.11.2016).